

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

УДК 344.3:340.15

DOI <https://doi.org/10.32838/TNU-2707-0581/2021.1/01>

Козинець О.Г.

Національний університет «Чернігівська політехніка»

Калітнік О.О.

Національний університет «Чернігівська політехніка»

НАДЗВИЧАЙНІ ВІЙСЬКОВІ СУДИ ЯК СКЛАДНИК СУДОВОЇ СИСТЕМИ ЧАСІВ НАЦІОНАЛЬНИХ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ 1917–1920 РР.

У статті охарактеризовано історичний шлях побудови судової системи за часів Національно-визвольних змагань 1917–1920 рр., коли держава та її адміністративний апарат піддавалися значним трансформаціям та реорганізаціям. Досліджено особливості побудови судової системи під керівництвом Центральної Ради, Української Держави П. Скоропадського та Директорії Української Народної Республіки.

Кожний новий орган намагався змінити та пристосувати вже наявну систему судочинства, проте активні політичні процеси, розбіжності в питаннях ідеологічного спрямування, внутрішньо державні чвари та тиск іноземних держав привели до відсутності єдиної та діючої системи судочинства, яка в подальшому стала знаряддям політичних репресій.

У період 1917–1920 рр. влада на теренах сучасної України змінювалась аж тричі. Першим урядом із початку Української революції стала Українська Центральна Рада. Попри активну законодавчу діяльність, запровадження реформ та підтримку політичних партій, УНР було ліквідовано, відбувся державний переворот, а до влади прийшов Павло Скоропадський. Українську Народну Республіку було перетворено на Українську Державу монархічного типу на чолі з гетьманом, як наслідок, система правосуддя була пристосована до політичного курсу другого у період 1917–1920 рр. керівництва. Правління П. Скоропадського було недовгим, амбітні плани щодо створення могутньої армії та законного правосуддя так і не були втілені.

14 грудня 1918 р. гетьман П. Скоропадський зрікся влади, цей крок був очікуваним та зрозумілим, ще 14 листопада 1918 р. на таємному засіданні УНС було утворено верховний орган для управління повстанням, а саме Директорію УНР, яка в подальшому стала третім урядом за період 1917–1920 рр. Загострення міждержавних конфліктів, складна політична ситуація, введення воєнного стану фактично зупинили діяльність цивільного правосуддя. Прогалину судочинства було заповнено шляхом створення воєнно-польових судів, однак через анархію, відсутність уніфікованого законодавства та репресивну політику цей судовий орган було розформовано. На зміну воєнно-польових судів уряд Директорії створив надзвичайні військові суди.

26 січня 1919 р. в Українській Народній Республіці був введений воєнний стан, як наслідок, основними та головними судами стали надзвичайні військові суди, вироки в яких виносилися за спрощеною процедурою, вони не підлягали оскарженню і негайно виконувалися, також була відсутня інстанційність. Окрім цього, до неконтрольованого рівня суворості вироків додалася смертна кара за крадіжку, умисне знищення, присвоєння та розтрату скарбового майна чи грошей.

Ключові слова: історія, судова система, розвиток і становлення, Українська революція, Центральна Рада, Надзвичайні Військові Суди, Директорія Української Народної Республіки.

Постановка проблеми. Варто розглянути історичний шлях побудови судової системи за часів Національно-визвольних змагань 1917–1920 рр., коли держава та її адміністративний апарат піддавалися значним трансформаціям та реорганізаціям. Також необхідно дослідити особливості побудови судової системи під керівництвом Центральної Ради, Української Держави П. Скоропадського та Директорії Української Народної Республіки.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження процесу становлення судової системи за часів Національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. та аналіз особливостей організації правосуддя в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченню окремих етапів цього історичного періоду присвятили свої роботи низка дослідників, зокрема В. Землянська, В. Рум'янцев, О. Мироненко, О. Копиленко.

Виклад основного матеріалу дослідження. Вплив Лютневої революції, піднесення українського національно-визвольного руху, послаблення Російської та Австро-Угорської імперій унаслідок Першої світової війни стали головними причинами початку Української революції.

Активна діяльність українських політичних партій та громадських організацій привела до формування представницького органу влади в Україні, а саме Української Центральної Ради. Перед новоствореним парламентом постало завдання побудови нового державного апарату та судової системи в умовах боротьби за автономію України під тиском Тимчасового уряду.

Новий уряд через брак часу та активні політичні процеси був не в змозі створити нову судову систему, відбулися незначні зміни, було очевидним те, що влада намагалася привести всю судову структуру до звичної на той час системи законодавства, а саме відповідно до Судових статутів Російської імперії 1864 р.

З огляду на воєнно-політичну кризу та хаос у державі почались створюватись окремі органи, які взяли на себе судові функції. Так, у Катеринославській і Херсонській губерніях виникли тимчасові суди в складі мирового судді (голови), одного представника від робітників і одного від селян. У Луганську виник революційний трибунал, склад якого обирався Радою робітничих і солдатських депутатів [1, с. 31].

Так чи інакше питання реформування судової системи було вирішено. Важливість створення окремої та незалежної судової системи була вперше висвітлена в Декларації Генерального

секретаріату 10 липня 1917 р., яка в подальшому була підтверджена Декларацією 12 жовтня 1917 р. Наступного разу реформа судової системи була висвітлена в програмних цілях Центральної Ради в Третньому Універсалі, у якому зазначалась важливість упорядкування судової системи.

Фундаментально важливим для процесу українізації та здобуття незалежності була Постанова Центральної Ради від 10 листопада 1917 р., у якій зазначалось, що «суд на Україні твориться іменем Української Народної Республіки» [2, с. 408].

Збільшовизовані частини російської армії, які дислокувалися на Південно-Західному фронті та у великих містах України, спроба більшовиків захопити Київ та намагання здійснити внутрішній переворот зумовили зміну наявної системи та появу надзвичайних судових установ.

14 лютого 1918 р. були запроваджені посади головних губернських комісарів, яким надавалося право створювати революційні воєнні суди, що діяли в складі двох представників від місцевих громадських організацій і чотирьох представників за призначенням губернського коменданта [3, с. 76].

Проте на цьому зміни новоствореної судової системи не закінчились. Незважаючи на позитивні наслідки Брестського мирного договору від 9 лютого 1918 р. УНР із Центральними державами, а саме Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною та Болгарією, серед яких слід назвати визнання України на міжнародній арені та продовження процесу українського державотворення, негативним було те, що необхідно було поновити довоєнні кордони між Австро-Угорщиною та Україною, як наслідок, на цих територіях запровадити воєнно-польові суди, юрисдикція яких поширювалась на українців.

Це призвело до фактичної окупації німецькими військами території України, розколу в українському суспільному русі. Відсутність програми, яка б об'єднала всі верстви українського населення, та дефіцит навичок у побудові сильної армії привели до падіння Української Народної Республіки.

У ніч з 29 на 30 квітня 1918 р. відбувся державний переворот, а вже 30 квітня 1918 р. Павла Скоропадського було проголошено гетьманом України. Політико-адміністративний устрій Української Держави в перші місяці було докорінно змінено, гетьман зосередив у своїх руках законодавчу, виконавчу та судову владу.

У перші тижні існування гетьманату в Україні діяла змішана судова система, тобто діяли судові установи часів Російської імперії, суди, створені Тимчасовим урядом, і суди, засновані Централь-

ною Радою. Закон про титул, іменем якого твориться суд в Україні, а саме «іменем закону Української Держави», був затверджений гетьманом 25 травня 1918 р. [4, т. 2, с. 80].

Побудова судової системи почалася з реформування найвищої ланки, а саме Генерального суду. Мета його створення полягала в охороні і захисті права, виконанні функції вищої судової інстанції. Як уже зазначалось, судова влада була зосереджена в руках гетьмана, тому судді Генерального суду обирались і призначались Павлом Скоропадським. Аналізуючи кроки гетьмана, доходимо висновку, що він намагався створити аналогічний Сенату Російської імперії орган.

Державний сенат було визначено як «вищу в судових і адміністративних справах державну інстанцію». «Всі зазначені в штаті посади сенаторів уперше обсаджуються наказом Гетьмана, на підставі ухваленого Радою Міністрів внесення Міністра юстиції». На відміну від закону про Генеральний Суд, ухваленого Центральною Радою, гетьманський акт установлював значно суворіші вимоги до кандидатів на посаду сенаторів, такі як вища юридична освіта і не менш як п'ятнадцятирічний стаж роботи «в судовім відомстві на посадах не нижче судового слідчого чи товарища прокурора окружного суду» або «в стані присяжного адвоката, а також із числа тих, що мають учений ценз Магістра або Доктора, Лекторів юридичних наук у вищих школах, що виконували лекторські обов'язки в той саме час» [5, с. 104].

У програмних цілях гетьмана окреме місце було відведене військовій справі, адже для П. Скоропадського було очевидним те, що потужна армія в умовах політичного конфлікту та антигетьманських повстаннях є обов'язковою складовою частиною незалежної держави. Однією з головних цілей гетьмана було створення регулярної та сильної армії, планувалось збільшення кількості осіб до 310 тисяч, причому в листопаді 1918 р. дивізії налічували тільки 65 тисяч вояків. Окрім цього, було заплановано відновлення українського козацтва. Зважаючи на значну увагу до військової проблеми, гетьман ініціював створення Головного військово-судового управління.

Однак значна підтримка й одночасно залежність від Німеччини не дала можливості гетьману вільно та активно розбудовувати і розвивати українську армію, тим більше, німецьке командування негативно ставилось до запланованих цілей, тому більшість вважає здобутки гетьмана у військовій справі суто формальними та безрезультатними.

П. Скоропадський розумів, що діяльність німецьких та австро-угорських воєнно-польових судів була дійсно ефективною та результативною. Ці суди були корисними у наведенні порядку в умовах анархії та активного антигетьманського руху.

У серпні 1918 р. Український національно-державний союз було перетворено на Український національний союз, мета якого полягала в організації повстання проти гетьманської влади. Падіння гетьманського режиму було очевидним, частка опозиції гетьманській владі була в декілька разів більше, ніж підтримка гетьмана, існували осуд із боку Всеукраїнського робітничого з'їзду, численні страйки профспілок та масштабний повстанський селянський рух на Київщині, Чернігівщині та Катеринославщині. Гетьманський режим підтримували старі представники чиновництва, буржуазії та поміщиків, які були зацікавлені виключно в економічній стабільності, а питання національної ідеї їх зовсім не цікавило. Як наслідок, 14 листопада 1918 р. на таємному засіданні Українського національного союзу було утворено верховний орган для керівництва повстанням, а саме Директорію Української Народної Республіки (далі – УНР).

Прийшовши до влади, новий уряд критично поставився до політики гетьмана, тому скасування Української Держави та реорганізація всього державного апарату були зрозумілими, Директорія фактично відновила УНР і повернулася до ухвалених ще за часів Центральної Ради порядків.

Не маючи часу на ухвалення та розроблення нових нормативно-правових актів, влада повернулася до актів минулого, зокрема до грудня 1917 р. Ще в грудні 1918 р. Директорія скасувала побудований П. Скоропадським аналог Сенату Російської імперії, а саме Державний Сенат.

До заходів уряду часів Директорії належать відновлення діяльності Найвищого суду УНР (за «Першою» УНР він мав іншу юридичну назву, а саме Генеральний Суд); у судочинстві діяла ухвала УЦР, що «суд на території УНР провадиться іменем Української Народної Республіки»; тоді, відповідно до меж територіальної юрисдикції другої касації, було збережено підпорядкування окружних судів Західної Волині Київському апеляційному суду [6, с. 14]. Окрім цього, було відновлено діяльність апеляційних судів зразка Центральної Ради.

В умовах хаосу, політичної роздробленості та анархії перед новим урядом постало складне завдання побудови реальної та повноцінної системи судоустрою. Проте мета так і не була досяг-

нута у зв'язку зі станом війни та особливими геополітичними чинниками, коли Україна перебувала на роздоріжжі, у судовій системі з'явилась прогалина, яку заповнило надзвичайне військове судочинство.

Директорія, намагаючись зберегти мирові судові установи, 19 лютого 1919 р. прийняла Закон «Про вибори та призначення мирових суддів», яким установлювалося, що органи місцевого самоврядування повинні найближчим часом обрати мирових суддів за нормами закону Тимчасового уряду від 4 травня 1917 р. [5, с. 155].

Складна воєнна ситуація, велика кількість військових злочинів та воєнних шпигунів привели до створення більш гнучкого судового органу, яким стали воєнно-польові суди, які були започатковані наказом С. Петлюри й О. Осецького від 22 листопада 1918 р. На підставі наказу при всіх військових частинах засновувалися воєнно-польові суди у складі двох старшин, двох козаків, прокурора й секретаря, які призначалися наказом місцевої військової влади. Для влаштування таких судів застосовувалися російські Військовий статут про покарання 1869 р. й Положення про польове управління військ у воєнний час 1914 р. [7, с. 57]. Аналізуючи судову практику, розуміємо, що військове судочинство відрізнялося надзвичайною вимогливістю та жорстокістю.

Під юрисдикцію військово-польового суду підпадали військові та цивільні особи, обвинувачувані в участі у будь-яких маніфестаціях, скупченнях і зібраннях людей не лише на площах і вулицях, але й у закритих приміщеннях без належного на це дозволу, у друкуванні листівок, прокламацій та відозв, у продажу спиртних напоїв, власники театрів, кінематографів, ресторанів, паштетних, які не зачиняли свої установи о пів на десяту вечора, цивільні особи, які з'являлися на вулицях після десятої години вечора або не здали зброю до 21 грудня 1918 р., винні у незаконних арештах, обшуках і реквізиціях, у поширенні провокаційних пліток, агітації, підбурюванні, пограбуваннях, розбійництві, вбивствах, підпалах, згвалтуваннях, збройних нападах на військову варту і цивільних урядовців тощо [8, с. 86].

Особливими прикладами репресивної політики судів були командир Осадного корпусу Є. Коновалець і начальник штабу А. Мельник. Саме вони установлювали у наказах власні санкції, такі як розстріл на місці, строкова або безстрокова каторга, ув'язнення строком від 6 місяців до 2 років, грошовий штраф від 50 до 5 000 крб. 18 грудня 1918 р. дали вказівку військово-польовим судам не обмежуватися вищою міркою санкцій,

передбачених у царських нормативних актах, застосовувати смертну кару щодо винних у спекуляції, а 20 грудня 1918 р. створився позасудовий орган, а саме «дев'ятка», тобто Комісія у складі 9 осіб для термінового розгляду справ усіх противників нової влади у Києві, заарештованих до 14 грудня, тобто до дня вступу до столиці військ Директорії. 28 грудня 1918 р. вони видали наказ про «негайний розстріл без слідства і суду» всіх агітаторів проти наявного державного устрою УНР, її самостійності, проти Директорії, її законів, наказів і розпоряджень [8, с. 86].

Ця судова система отримала осуд суспільства, адже принципи судочинства не відповідали демократичним засадам заявленої політики Директорії, вона не тільки не виконала поставлену перед судочинством мету, але й, навпаки, ще більше поділила громадян на два табори, як ніколи вирівняв рівень анархії та свавілля. Як наслідок, 26 січня 1919 р. воєнно-польові суди на території УНР було скасовано, а всі закони, правила та інструкції стосовно воєнно-польових судів втратили чинність.

У зв'язку зі скасування воєнно-польових судів та введенням на території УНР воєнного стану 26 січня 1919 р. Директорія розробила закон «Про надзвичайні воєнні суди». Передбачалось, що надзвичайні воєнні суди будуть діяти тільки на тих територіях, де оголошений воєнний стан, або в місцевостях, які перебувають у стані облоги, але оскільки воєнний стан був оголошений на всій території країни, то цивільне правосуддя майже не діяло.

Відповідно до нього названі суди створювалися командирами полку та військовими начальниками, рівними з ними або більшими правами, а також губернськими, повітовими та міськими комендантами. Суд складався з голови (муштрового або старшини) та чотирьох членів, а саме двох старшин та двох муштрових підстаршин або письменних муштрових. В засіданні надзвичайного суду також брали участь прокурор, захисник та секретар. Персональний склад суду призначався наказом військового начальника, що формував суд із підлеглих йому осіб [9, с. 107–108].

Вироки надзвичайних військових судів виносилися за спрощеною процедурою, була відсутня інстанційність, вони не підлягали оскарженню і негайно виконувалися. Щоправда, особи, засуджені до страти, мали право протягом шести годин після оголошення вироку звернутися з проханням про помилування або пом'якшення покарання до «Верховної влади», тобто до Директорії, а «в діючій армії – до Головного отамана» [4, с. 105].

Складна криміногенна ситуація того часу змусила Директорію у 1920 р. змінити закон «Про надзвичайні військові суди». Його нова редакція підвищувала кримінальну відповідальність за крадіжку, умисне знищення, присвоєння та розтрату скарбового майна чи грошей. За ці злочини замість каторги, тюремного ув'язнення та додаткового грошового штрафу присуджувалася вже смертна кара [9, с.107–108].

Найгучнішими справами, які вирішувались надзвичайними воєнними судами, були справи полковника П. Болбочана, засудженого 10 червня

1919 р. до смерті, отаманів Палієнка, Святненка, Біденка, Семесенка і полковника Яценка.

Висновки. Отже, спроби урядів часів визвольних змагань створити дієвий судовий орган, який у своїй діяльності керується законом, не були вдалими. Система судоустрою зазнавала трансформацій за кожного нового уряду, однак складна політична ситуація, ідеологічні суперечки в суспільстві, конфлікти з різними країнами та боргові зобов'язання не дали владі закласти фундамент законної та неупередженої системи правосуддя.

Список літератури:

1. Михайленко П. Нариси з історії кримінального законодавства Української РСР. Київ, 1959. 144 с.
2. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали : у 2 т. Т. 1 : 4 березня – 9 грудня 1917 р. Київ : Наукова думка, 1996. 587 с.
3. Мироненко О. Світоч української державності. Політико-правовий аналіз діяльності Центральної Ради. Київ, 1995. 328 с.
4. Історія держави і права України : академічний курс : у 2 т. / за ред. В. Тація, А. Рогожина. Київ : Ін Юре, 2000. Т. 2. 580 с.
5. Копиленко О., Копиленко М. Держава і право України. 1917–1920 : навчальний посібник. Київ : Либідь, 1997. 208 с.
6. Вовк Ю. Судові органи Української Народної Республіки та Української Держави (1917–1920 рр.) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права». Львів : [б. в.], 2000. 19 с.
7. Українське державотворення: не витребуваний потенціал: Словник-довідник / за ред. О. Мироненка. Київ : Либідь, 1991. 560 с.
8. Рум'янцев В. Судова система в Україні за часів Директорії. *Вісник Академії правових наук України*. 2001. № 4 (27). С. 84–94.
9. Землянська В. Діяльність надзвичайних військових судів у добу Директорії. *Право України*. 2000. № 10. С. 107–109.

Kozynets O.H., Kalitnyk O.O. EMERGENCY MILITARY COURTS AS A COMPONENT JUDICIAL SYSTEM OF THE NATIONAL LIBERATION COMPETITIONS OF 1917–1920

The article describes the historical way of building the judicial system during The Ukrainian Revolution of 1917–1920, when the state and those administrative apparatus gave in to significant transformations and reorganizations. In the learning was studied the features of the construction of the judicial system headed by Central Rada, The Ukrainian State of P. Skoropadsky and the Directorate of the Ukrainian National Republic.

Every new authority tried to change and to adapt the existing judicial system. However, the main reasons of the absence of a unified and functioning judicial system are active political processes, ideological differences, internal strife and pressure from foreign states. As a result, judicial system became like an instrument of political repression.

In the period from 1917–1920, authority in territory of modern Ukraine was changed three times. The first government since the beginning of the Ukrainian Revolution was the Ukrainian Central Rada. Despite active legislative activity, reforms and the support of political parties, the UPR was liquidated. As a result, Pavlo Skoropadsky came to an authority, he did coup d'état. The Ukrainian National Republic was transformed into a Ukrainian state of the monarchical type headed by a hetman; as a result, the justice system was adapted too. Pavlo Skoropadsky was in power a short period of time. His ambitious plans concerning powerful army and legal justice had never materialized.

On December 14, 1918, Hetman P. Skoropadsky abdicated. This step was expected and understood. On November 14, 1918, at a secret meeting of the Ukrainian National Republic formed – the Directory of the UPR, which later became the third government for the period 1917–1920. During this period the Court's work was stopped, due to the aggravation of interstate conflicts, the difficult political situation, and the imposition of martial law. The judicial gap was filled by the creation of field courts-martial, but due to anarchy, the lack of unified legislation and repressive policies, this judiciary was disbanded. To replace the field courts, the government of the Directory created emergency military courts.

On January 26, 1919, martial law was imposed in the Ukrainian National Republic. As a result, the main courts in the republic were emergency military criminal courts, sentences in the court were handed down for a simplified procedure, they were not subject to appeal and were immediately enforced, and also there was no instance. In addition, government was introduced the death penalty for theft, deliberate destruction, misappropriation and misappropriation of treasury property or money.

Key words: *history, judicial system, development and establishment, The Ukrainian Revolution, Central Rada, Emergency military court, Directorate of The Ukrainian National Republic.*